

Archetype

Builders, Housewives and the Construction of Modern Athens

Ioanna

Theocharopoulou

Foreword by Kenneth Frampton

Η Μήτις στη μοντέρνα Αθήνα

Πάνος Δραγώνας - 05/09/2018

Βιβλιοκριτική

Ioanna Theocharopoulou

Builders, Housewives and the Construction of Modern Athens

Πρόλογος από τον Kenneth Frampton

Λονδίνο: Artifice books on architecture, 2017, σ.192

Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον για την ελληνική πόλη και την αθηναϊκή πολυκατοικία έχει ξεπεράσει τα ελληνικά σύνορα. Στο διάστημα μεταξύ του καλοκαιριού των Ολυμπιακών αγώνων και της άνοιξης της Documenta (2004-2017) αρκετές αρχιτεκτονικές σχολές της Ευρώπης και της Αμερικής έστρεψαν την προσοχή τους στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Αθήνας, ενώ την ίδια περίοδο αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των νέων Ελλήνων αρχιτεκτόνων και ερευνητών που δραστηριοποιούνται εκτός των ελληνικών πόλεων. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένα σημαντικό μέρος της έρευνας που αφορά την ελληνική πόλη αλλά και γενικότερα τις ελληνικές σπουδές, γράφεται πλέον στην αγγλική γλώσσα και δημοσιεύεται σε ακαδημαϊκά έντυπα και εκδόσεις που είναι συχνά δύσκολο να βρεθούν στα ράφια των ελληνικών βιβλιοθηκών και βιβλιοπωλείων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ερευνητικού έργου της νέας ομογένειας είναι το πρόσφατο βιβλίο της Ιωάννας Θεοχαροπούλου με τίτλο *Builders, Housewives and the Construction of Modern Athens*.¹

Το βιβλίο αφηγείται την ιστορία της Αθήνας και του εκμοντερνισμού της ελληνικής κοινωνίας διερευνώντας τη μετάβαση από τα "παλιά αθηναϊκά σπίτια" στην πολυκατοικία και το αστικό διαμέρισμα της αντιπαροχής. Η μελέτη αυτή δεν γίνεται από τη σκοπιά ενός αποστασιοποιημένου ειδικού, αλλά σύμφωνα με τους όρους της ίδιας της αθηναϊκής πολυκατοικίας και της κοινωνίας που την παρήγαγε. Η Θεοχαροπούλου εξετάζει τους τρόπους συμπεριφοράς, τις παραδόσεις και τις στάσεις απέναντι στην αρχιτεκτονική και την οικοδομή όπως είχαν ριζωθεί στην ελληνική ιστορία και κοινωνική ζωή. Έμφαση δίνεται στη μελέτη των ρόλων των πρωταγωνιστών της "καταπιεσμένης ιστορίας" της αντιπαροχής, οι οποίοι δεν είναι άλλοι από τους κτίστες και τις νοικοκυρές της μεταπολεμικής Αθήνας. Στους κτίστες συμπεριλαμβάνονται τόσο οι δαιμόνιοι εργολάβοι που εκμεταλλεύτηκαν τις αδυναμίες και την ελαστικότητα του κράτους όσο και οι ανειδίκευτοι εργάτες που κατέφθασαν μαζικά από την επαρχία αναζητώντας δουλειά στην οικοδομή. Ενώ ως μοντέρνες νοικοκυρές προσδιορίζονται οι νέες γυναίκες που εγκατέλειψαν την ύπαιθρο ή το παλιό αθηναϊκό σπίτι για το αστικό διαμέρισμα και τις νέες τεχνολογικές ανέσεις που αυτό προσέφερε. Όπως επισημαίνει ο Kenneth Frampton στον πρόλογο του βιβλίου "η πολυκατοικία αποτελεί μια μοναδική μοντέρνα εκδήλωση αστικής ανάπτυξης, η οποία προέρχεται από την αυθόρμητη εξέλιξη της κοινωνίας, και όχι από σχεδιασμένη παρέμβαση".² Η Θεοχαροπούλου εισάγει νέα εννοιολογικά εργαλεία για να τεκμηριώσει τις ιδιαιτερότητες αυτής της ανάπτυξης ανατρέχοντας σε πλήθος διαφορετικών πηγών που δεν περιορίζονται στην αρχιτεκτονική και πολεοδομική ιστορία της Αθήνας αλλά επεκτείνονται στην κοινωνική ιστορία, την ανθρωπολογία, τις σπουδές φύλου, την εξέλιξη της γλώσσας και τη μελέτη του θεάτρου σκιών.³

Εικ.1. Κτίστες εργαζόμενοι στην ανέγερση πολυκατοικίας. Αθήνα, αρχές της δεκαετίας του 1950.

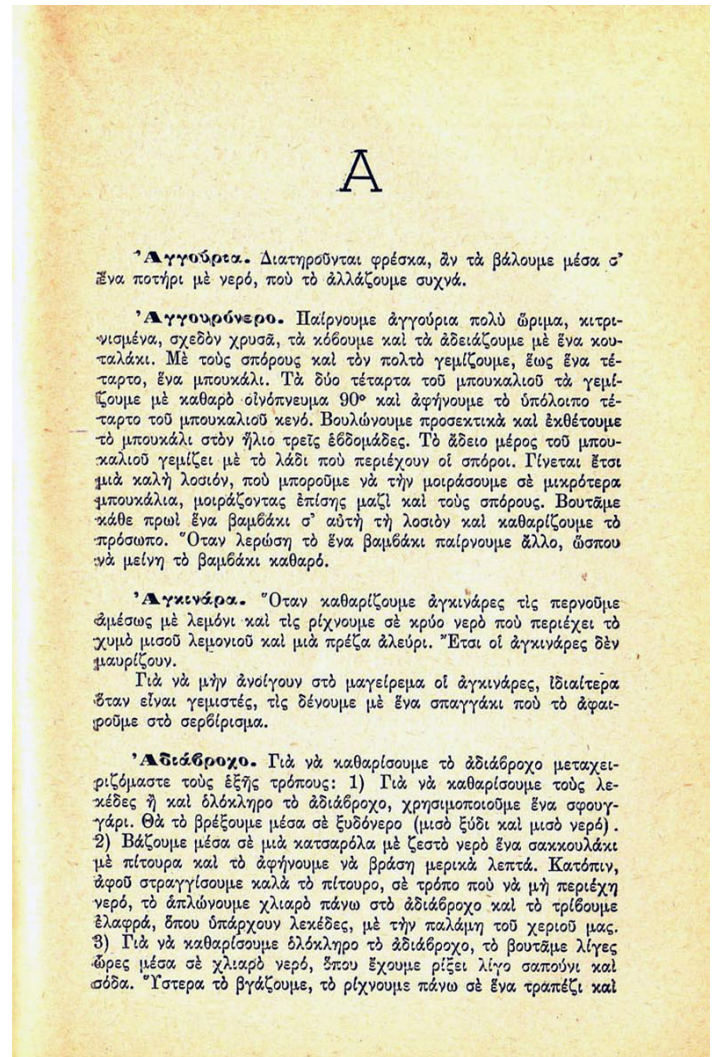
Οι περισσότερες προσπάθειες ερμηνείας την αθηναϊκής πολυκατοικίας ξεκινούν με βάση το σύστημα Dom-Ino του Le Corbusier. Η Θεοχαροπούλου αμφισβητεί τη σκοπιμότητα εισαγωγής ενός μοντερνιστικού προτύπου αναφοράς για την επεξήγηση ενός συστήματος άτυπης πολεοδομικής ανάπτυξης και αναζητεί μια διαφορετική αφετηρία. Προτείνει ως κύριο ερμηνευτικό εργαλείο την ανάλυση των επιτελεστικών διαδικασιών που χαρακτηρίζουν τόσο τις παραστάσεις Καραγκιόζη όσο και την ελληνική κουλτούρα της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης. Η Θεοχαροπούλου παρατηρεί ομοιότητες μεταξύ της προσπάθειας του Καραγκιόζη να ξεγελάσει τις αρχές ώστε να επιβιώσει και της πανουργίας κι επαγρύπνησης που απαιτούν οι διαδικασίες της αντιπαροχής. Εντοπίζει και στις δύο περιπτώσεις μια μορφή νόησης και σκέψης η οποία παρουσιάζει περισσότερες ομοιότητες με την ομηρική Μήτιδα παρά με τον ορθολογισμό της νεωτερικής περιόδου. Το βιβλίο μάς μεταφέρει στο κλίμα της νεοκλασικής Αθήνας που την ημέρα προσπαθεί να υιοθετήσει τα δυτικά πρότυπα διαβίωσης αλλά το βράδυ πλημμυρίζει από τους ήχους του Καραγκιόζη και τις αναμνήσεις της ανατολής. Στον κόσμο του Καραγκιόζη αρθρώνονται ορισμένες θεμελιώδεις αντιθέσεις της ελληνικής κουλτούρας, όπως οι συχνές αντιδράσεις του λαϊκού πληθυσμού σε κάθε απόπειρα εκσυγχρονισμού, οι διαφορές στη νοοτροπία μεταξύ του αγροτικού και του αστικού κόσμου, και το γενικότερο χάσμα μεταξύ ανατολίτικης και δυτικής κουλτούρας που χαρακτηρίζει το πέρασμα από τον 19ο στον 20ο αιώνα. Η συγγραφέας εξηγεί τη δυσκολία των αρχιτεκτόνων και διανοουμένων να κατανοήσουν τον τρόπο ζωής και διανοητικής συμπεριφοράς των λαϊκών ανθρώπων, τον οποίο εξιδανικεύουν και συχνά παρερμηνεύουν αδυνατώντας να παρακολουθήσουν την εξέλιξη του στον ταχύτατα αναπτυσσόμενο αστικό χώρο. Η κυριαρχία μιας μη-εγγράματης προφορικής παράδοσης που προϋπήρξε για αιώνες και σταθερά βρισκόταν σε αντιπαράθεση με ξένες εξουσίες, επηρέασε με διαφορετικούς τρόπους τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου: προσδιόρισε τον τρόπο οικονομικής συναλλαγής κατασκευαστών - οικοπεδούχων, προδιέγραψε τις περιορισμένες κατασκευαστικές δυνατότητες, και ελαχιστοποίησε τη βαρύτητα του σχεδιασμού. Η Θεοχαροπούλου δίνει έμφαση στην εξέλιξη της εμπειρικής οικοδομικής γνώσης και τον τρόπο με τον οποίο μεταφέρθηκε από τις "κομπανιές" της προβιομηχανικής αγροτικής κοινωνίας στην πόλη, δίνοντας στους

εμπειροτεχνίτες του μεσοπολέμου και στη συνέχεια στους υπομηχανικούς τον κύριο ρόλο στη μεγάλη ανοικοδόμηση. Η εμπειρική διάδοση των κατασκευαστικών γνώσεων και η γενικότερη κυριαρχία της προφορικής κουλτούρας που χαρακτήριζε τον νέο αθηναϊκό πληθυσμό καθώς κατέφθανε μαζικά από την ύπαιθρο, συνέβαλαν στον εκτοπισμό των αρχιτεκτόνων, μηχανικών και πολεοδόμων από τους μηχανισμούς παραγωγής της ελληνικής πόλης. Η προσέγγιση της Θεοχαροπούλου οδηγεί σε ιδιαίτερα ενδιαφέροντα συμπεράσματα τα οποία δεν περιορίζονται στην κατανόηση των συνθηκών δημιουργίας κι εξάπλωσης της πολυκατοικίας της αντιπαροχής. Η ιστορία των "κτιστών" και των "νοικοκυρών" βοηθά τον αναγνώστη να κατανοήσει όχι μόνο τα αίτια της δυσλειτουργίας της πολεοδομίας στην Αθήνα αλλά και ορισμένες κρίσιμες στιγμές της ελληνικής ιστορίας του 20ου αιώνα.

Εικ. 2. Εξώφυλλο και σελίδα από *Το σύγχρονο νοικοκυριό* της Άννας Κασφίκη, καθηγήτριας οικοκυρικών (1958).

Το βιβλίο της Θεοχαροπούλου προβάλλει ως κύριο πλεονέκτημα της πολυκατοικίας της αντιπαροχής τη δυνατότητα διαχείρισης των αντιφάσεων της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Στον μικρόκοσμο της πολυκατοικίας αφομοιώθηκαν στοιχεία από διαφορετικές πηγές. Η πολυκατοικία διαθέτει μοντέρνα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά αλλά δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί μια απλοποιημένη εκδοχή μοντέρνας αρχιτεκτονικής χωρίς την πολιτική ατζέντα του κινήματος. Την ίδια στιγμή η πολυκατοικία αποτελεί ένα παράδειγμα άτυπης αρχιτεκτονικής το οποίο όμως δεν ξέφυγε ποτέ από τον περιορισμό κανόνων και πολεοδομικών δεσμεύσεων που άφηναν περιορισμένα περιθώρια αυτοσχεδιασμού. Χάρη στη διαχείριση των παραπάνω αντιφάσεων η πολυκατοικία εξελίχθηκε σε ένα είδος "τοπικής γλώσσας" η οποία επέτρεψε τη συνάντηση των διαφορετικών κόσμων της μεταπολεμικής Ελλάδας. Η Θεοχαροπούλου τεκμηριώνει τη διαδικασία δημιουργίας μιας διευρυμένης μεσαίας τάξης μέσα από την οικοδομική ανάπτυξη, στην οποία αμβλύθηκαν οι κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτισμικές διαφορές του μεσοπολέμου και ουσιαστικά έκλεισαν τα τραύματα του εμφυλίου. Πρόκειται για μια θεώρηση του ρόλου της πολυκατοικίας στην κοινωνική και πολιτική ιστορία της Ελλάδας η οποία έχει διατυπωθεί και στο παρελθόν από διαφορετικές σκοπές.⁴ Η εξιστόρηση της Θεοχαροπούλου περιγράφει τις συνθήκες δημιουργίας της πόλης της αντιπαροχής και τη συγκρότηση των νέων υποκειμενικότητων χωρίς όμως να καταγράφει με τον ίδιο διεξοδικό τρόπο τα τεκταινόμενα εντός των μικροαστικών διαμερισμάτων κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών. Θα είχε

ενδιαφέρον να παρακολουθούσαμε την εξέλιξη των προβλημάτων που ακολούθησαν κατά τη μεταπολίτευση και μέχρι τη δεκαετία του 1990 με τους ίδιους όρους που έθεσε η συγγραφέας, δηλαδή μέσα δηλαδή από τη σκοπιά των βασικών πρωταγωνιστών της. Γνωρίζουμε βεβαίως ότι σε αυτά τα χρόνια εκδηλώθηκαν τα κύρια λειτουργικά και περιβαλλοντικά προβλήματα που δημιούργησε ο ανεπαρκής πολεοδομικός σχεδιασμός των ελληνικών πόλεων. Επιπλέον ο νέος ελληνικός κινηματογράφος της ίδιας περιόδου, απαλλαγμένος από τον έλεγχο της λογοκρισίας, παρουσίασε με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο τα προβλήματα αποξένωσης και τις δυσκολίες της μικροαστικής καθημερινότητας.⁵ Θα είχε επίσης ενδιαφέρον να μαθαίναμε περισσότερα για την τύχη της Μήτιδος στο διαμορφωμένο πλέον αστικό περιβάλλον, όπου με το πέρασμα του χρόνου, την άνοδο του βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου και την εισαγωγή στον καταναλωτισμό, αναπόφευκτα η προφορική παράδοση φθίνει και ο τρόπος σκέψης αλλάζει. Τέλος, η εξέλιξη της έρευνας θα μας επέτρεπε να αξιολογήσουμε πόσο στέρεα ήταν τα θεμέλια του εκμοντερνισμού της ελληνικής κοινωνίας που έθεσε η πολυκατοικία της αντιπαροχής. Την απάντηση βέβαια σε μεγάλο βαθμό τη γνωρίζουμε.

Στο επίμετρο του βιβλίου η Θεοχαροπούλου επιχειρεί μια σύνδεση με τη σημερινή Αθήνα και τον σύγχρονο διεθνή προβληματισμό σχετικά με την ανώνυμη αρχιτεκτονική και άτυπη πολεοδομία. Το βιβλίο μπορεί να μη μας αποκαλύπτει την τύχη της Μήτιδος που οδήγησε στην επινόηση της πολυκατοικίας της αντιπαροχής, μας υποδεικνύει όμως ορισμένες ενδιαφέρουσες κατευθύνσεις αναζήτησης νέων εκδοχών πολύτροπης νόησης. Καταρχήν η Θεοχαροπούλου αναφέρεται σε ορισμένες από τις πολυάριθμες αυτοσχέδιες αστικές παρεμβάσεις και εκδηλώσεις κοινωνικής αλληλεγγύης που εμφανίζονται στην Αθήνα μετά το 2008. Ειδικά η ανάγκη ενσωμάτωσης των νέων -για μια ακόμη φορά- πληθυσμών που αγωνιούν να επιβιώσουν, σε συνδυασμό με τις περιορισμένες δυνατότητες βοήθειας από το κράτος, δημιουργεί νέες ανάγκες επινοητικότητας και επαγρύπνησης. Η ιστορία της Αθήνας μπορεί ακόμη να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα αναφοράς για την προσέγγιση σύγχρονων παραδειγμάτων ταχύτατα αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων, όπου οι νεωτερικές ιδέες αστικού και πολεοδομικού σχεδιασμού βρίσκονται αντιμέτωπες με αδύναμους θεσμούς και κοινωνίες με ζωντανή προφορική κουλτούρα. Η πιο ενδιαφέρουσα όμως κατεύθυνση αφομοίωσης των διδαγμάτων της αθηναϊκής ανοικοδόμησης αφορά στη διερεύνηση νέων στρατηγικών αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Η Θεοχαροπούλου αναφέρεται πολύ εύστοχα στις προσπάθειες σύγχρονων αρχιτεκτόνων όπως ο Alejandro Aravena να αντλήσουν ιδέες και αναφορές από την ανώνυμη αρχιτεκτονική στο έργο τους, ειδικά όταν αυτό αφορά ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες. Στη νεώτερη ελληνική αρχιτεκτονική είναι ακόμη περιορισμένες οι προσπάθειες αφομοίωσης ιδεών από χαρακτηριστικά της άτυπης αρχιτεκτονικής, όπως για παράδειγμα η προσθετική διαδικασία. Στο μέλλον θα μπορούσαμε να αναμένουμε μεγαλύτερη έμφαση σε ανάλογες κατευθύνσεις σχεδιαστικής έρευνας. Θα μπορούσαμε ακόμη να περιμένουμε την εξέλιξη ενός σχεδιαστικού ήθους ικανού να διαμεσολαβήσει ανάμεσα στην επίσημη αρχιτεκτονική και τον συντονισμό αυτοσχέδιων αστικών παρεμβάσεων. Σε κάθε περίπτωση, η ευρηματικότητα της προσέγγισης της Θεοχαροπούλου φανερώνει πως η μελέτη της πολυκατοικίας της αντιπαροχής προσφέρει πολύ περισσότερες δυνατότητες από αυτές που φαντάζονταν τόσο οι δαιμόνιοι επινοητές όσο και οι πολυάριθμοι επικριτές της. Φαίνεται πως υπάρχουν ακόμη πολλά τα οποία μπορούμε να μάθουμε από την περιφρονημένη Αθήνα του 20ου αιώνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Η συγγραφέας είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Parsons School of Design του πανεπιστημίου New School της Νέας Υόρκης, και το βιβλίο βασίζεται στη διδακτορική της διατριβή που ολοκλήρωσε το 2007 στο πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης.

² Στον πρόλογο του βιβλίου ο Frampton υπενθυμίζει την πρώτη και ιδιαίτερα σημαντική αναφορά του στην αθηναϊκή πολυκατοικία στο Kenneth Frampton, *Μοντέρνα αρχιτεκτονική: Ιστορία και κριτική*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987, σσ.14-15.

³ Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση της αθηναϊκής πολυκατοικίας από τη Θεοχαροπούλου παρουσιάζει ομοιότητες με παλαιότερα κείμενα του Δ. Φιλιππίδη. Βλ. για παράδειγμα Δημήτρης Φιλιππίδης, "Θυρωροί πολυκατοικιών στο Κολωνάκι", *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12 (1978), σσ.161-167.

⁴ Ο ρόλος της οικοδομικής δραστηριότητας στην οικονομική και πολιτική ενσωμάτωση που χαρακτηρίζει το μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα αναλύεται στο Δημήτρης Χαραλάμπης, *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Αθήνα: Εξάντας, 1989, σσ.184-200. Οι μετασχηματισμοί των μικροαστικών συνοικιών καταγράφονται με γλαφυρό τρόπο στο Αλέξανδρος Χριστοφέλλης, "Το μικροαστικό έπος της σύγχρονης αρχιτεκτονικής", *Θέματα*

Χώρου + Τεχνών 10 (1979), σσ.41-42. Βλ. ακόμη τη μαρξιστική ανάλυση των μετασχηματισμών των εργατικών και προσφυγικών συνοικιών στο Γιώργος Σαρηγιάννης, "Η μικροαστική πόλη", *Διάπλους* 26 (Ιούνιος - Ιούλιος 2008).

⁵ Βλ. για παράδειγμα την κινηματογραφική αναπαράσταση της ασφυκτικής μικροαστικής καθημερινότητας στις ταινίες του Παύλου Τάσιου "Ναι μεν, αλλά" (1972) και "Το βαρύ πεπόνι" (1977).